

ЦЕРКОВНЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В РОКИ ПРАВЛІННЯ МИКОЛИ I

У статті розглядаються питання землеволодіння та економічного життя Російської православної церкви у другій чверті XIX ст. Доводиться, що держава, проводячи протекціоністську економічну політику щодо Церкви, посилила контроль над нею, остаточно перетворивши її на одну з гілок державного апарату.

Ключові слова: Микола I, Російська православна церква, монастир, земельні наділи, лісові угіддя.

У першій половині XIX ст. православна церква в Російській імперії остаточно перетворилася на один із державних інститутів, який суттєво впливав на всі сфери життя як суспільства в цілому, так і окремої людини. Тому вивчення історії церкви потребує комплексного підходу, а отже і врахування серед інших аспектів її діяльності економічних чинників.

Тривалий час ця проблема розглядалася переважно в моралізаторському аспекті, підґрунтям для чого був сам факт наявності у церкви певного майна та його несумісність з первісними християнськими ідеалами аскетизму. За такого підходу церква та її економічне функціонування були вирвані в історіографії з контексту історичного розвитку суспільства. Відновити поступовість можна було б враховуючи той факт, що церква є суспільним інститутом і тому еволюціонує разом із суспільством, відбиваючи ступінь його духовного, соціально-політичного і економічного розвитку, а також керуючись потребами, які ставить перед нею власний внутрішній розвиток. Тому актуальним і важливим є вивчення проблеми господарсько-економічного життя Церкви та його взаємозв'язку з політичними, релігійними й економічними процесами в Російській імперії на різних етапах її історичного розвитку.

Окремі аспекти даної проблеми частково розглядалися дослідниками історії церкви. Однак, незважаючи на значну кількість праць, які у тій чи іншій мірі торкалися церковного землеволодіння та господарства, ступінь висвітлення цієї теми не може вважатися задовільним, оскільки не створено жодної спеціальної наукової праці, де б комплексно розглядалося питання про засади та особливості економічної діяльності церкви в Російській імперії у другій чверті XIX ст.

Серед існуючих досліджень по даній проблематиці треба відзначити, насамперед, загальні праці з історії Російської православної церкви. Так, у праці під редакцією О.І. Клібанова [15] висвітлено широке коло питань, пов'язаних з історією Російської православної церкви, її місцем в культурно-історичному розвитку держави. Особлива увага в роботі приділяється державно-церковним взаєминам та процесу одержавлення Російської православної церкви. Але щодо господарсько-економічної діяльності Церкви даного періоду подається розрізнений фактаж, який не дає змоги відтворити цілісну картину цього вектору її життя. Подібне спостерігається і у працях А. Полянського [13] та І.К. Смолича [16]. При цьому, робота останнього є цікавою насамперед тому, що для її написання автор залучив широку джерельну базу: законодавчі матеріали, джерела особового походження тощо.

Серед наукових робіт, які дають систематичний виклад історії церкви синодального періоду і опубліковані за межами України та Росії, ґрунтовні дослідження відсутні.

Джерельну базу роботи складає Звід законів Російської імперії 1857 року, матеріали якого охоплюють весь період правління Миколи I. Це – третє (доповнене) видання (перше – 1832 р., друге – 1842 р.). Між виданнями Зводу законів виходили щорічні і звідні (за декілька років) продовження Зводу з вказівкою на відмінні чи змінені статті. Нове видання Зводу законів передбачалося робити кожні десять років, але цей намір вдалося здійснити лише раз, у 1842 р., третє ж видання вдалося здійснити лише через п'ятнадцять років. Після 1857 р. Звід законів повністю не перевидавався, а виходили лише окремі томи (так звані неповні видання Зводу законів 1876, 1892 рр. і т.д.).

Звід є результатом унікальної кодифікації і систематизації законодавства. До 15 томів Зводу включені лише діючі закони, розташовані на відміну від Повного зібрання законів не в хронологічному порядку, а за тематичним принципом (всього – 8 тематичних блоків). В основу структури Зводу покладено розподіл права на публічне і приватне, запозичений з західноєвропейських концепцій та своїм корінням сягаючий римського права. Майже в кожному томі Зводу законів містяться постанови, що стосуються духовенства та церковного управління. Так, в I томі знаходяться основні державні закони; у III томі – постанови про пенсії та нагороди по духовному відомству; IV том містить положення щодо церковного майна та міських податків; VIII том – щодо лісового господарства; IX том є найбільш

суттєвим: він містить закони про стани, тобто закріплює правове становище монастирів, церков, архієрейських будинків, священно- і церковнослужителів; X том містить положення шлюбно-сімейного права; XII том включає в себе нормативні акти щодо будівництва; XIII том – щодо єпархіальних закладів, бідних і т.ін.; XV том встановлює покарання за злочини проти віри та Церкви, а XIV том регулює судочинство у цих справах і вміщує поняття з цивільного права щодо церковних закладів.

Цікавий матеріал з історії Російської православної церкви даного періоду міститься у джерелах особового походження. Так, у листах митрополита Філарета (Дроздова) [9] містяться відомості щодо взаємин між державою та Церквою, членами Синоду та обер-прокурором, становище духовенства у миколаївську епоху та багато іншої цікавої інформації.

Окрему групу джерел для написання даної роботи склали матеріали фондів Державного архіву Чернігівської області. Насамперед, це діловодна документація – листування духовних правлінь Чернігівської єпархії з Чернігівською духовною консисторією з різноманітних питань, а також справи, присвячені окремим аспектам життя Чернігівської єпархії.

Мета дослідження – на основі аналізу архівних і опублікованих джерел, наукових розвідок з'ясувати засади і виявити особливості господарсько-економічної діяльності Російської православної церкви в Російській імперії у зазначений період.

Серед імператорів XIX ст. Микола I більше за інших сприяв збільшенню обсягів церковного майна. Так, в період його правління кількість церковних земель збільшилася в 2-3 рази. В цілому в 1837 р. державні асигнування на церковні потреби збільшилися порівняно з 1832 р. на 26% і склали 1 136 500 руб., а через 10 років – в 1847 г. – 3 601 800 руб. Тобто їх сума збільшилася в тричі, склавши майже 2% всіх державних витрат. 1855 р. ця сума вже досягла 6 млн. руб. [15, с. 334] (див.: табл. 1). Таку ж тенденцію до збільшення можна послідувати і щодо бюджету Синоду та його капіталу загалом (див.: табл. 2).

Таблиця 1.

Частина видатків на потреби Церкви у процентному відношенні до загального державного бюджету [16, с.655].

Рік	Сума (руб.)	%
1832	902 400	0,6
1837	1 136 500	0,7
1847	3 601 800	1,8

Таблиця 2.

Бюджет Священного Синоду [6, Ст. 657].

Рік	Сума (руб.)
1825	671 237
1850	3 804 299
1861	5 028 364

Широкого розмаху протекціоністська політика Миколи I відносно Церкви набула з 1829 р. – часу виходу „Положень про способи щодо покращення стану духовенства”. Храми, монастирі та архієрейські будинки наділялися землею та угіддями (млинами та рибними ловами), причт – будинками [6, ст. 323]. Значно збільшився обсяг коштів на утримання монастирів, духовенству призначалися пенсії. Покращилося матеріальне становище сільських парафій: відбулося призначення постійних і допоміжних окладів частині парафіяльного духовенства [6, ст. 321]. Починаючи з 1842 р. парафіяльному духовенству західних губерній виділялося з казни жалування [6, ст. 246] (переважній більшості російського духовенства платню призначили лише 1871 р.). У духовенства з'явилися нові привілеї – звільнення від податків, а також рекрутської повинності [6, ст. 256, 281] та тілесних покарань [6, ст. 258, 283]. Хоча контроль держави над господарською діяльністю духовенства не слабшав, як і раніше, уряд суворо слідкував за тим, щоб у духовенства не було земель з особисто залежними селянами [6, ст. 259, 304]. Так,

після возз'єднання 1839 р. уніатів з Російською православною церквою заселені маєтки уніатського духовенства були переведені до казни, замість них причту виплачувалося грошове утримання. Але заборона володіти кріпосними як із землею, так і без землі не розповсюджувалася на дворян, прийнятих до духовного звання [6, ст. 284].

В період правління Миколи I відбулося подальше розширення прерогатив обер-прокурора. 1836 р. обер-прокурор М.О. Протасов створює Господарський комітет (з 1839 р. перейменований у Господарське управління), повністю контролюючи грошові та майнові питання духовенства з метою "сообщить самому синодальному хозяйству надлежащую правильность и подчинить его строгой отчетности" [16, с. 428]. Суворому контролю підлягали як безпосередньо синодальні кошти, так і суми, виділені на утримання духовенства з державної казни. Так, після того, як у Савина монастиря залишилися невитрачені суми після завершення будівельних робіт, монастирська влада зобов'язана була надлишкові кошти внести до Московського повітового казначейства і передати до Господарського управління при Синоді відповідну квитанцію, отриману в казначействі.

У 1830-ті рр. уряд наділяв монастирі значними земельними угіддями, придатними для ведення господарства. Справа в тому, що 29 травня 1835 р. член Сенату Ф. Дурасов подав записку, в якій визнавав, що уряд не здатний забезпечити духовенство гідним утриманням. Монастирі „приходят в совершенный упадок по скудности определенного им от казны содержания по отобранию от них вотчин. Так, у Кизлярского монастыря Кавказской епархии малое количество пахотной земли, небольшой виноградный сад и милостинная дача, производимая из казны в 85 р. серебром - вот все способы монастыря для его содержания" [16, с. 439]. Автор записки зазначив, що для казначейства "было бы весьма обременительно" збільшити штатне утримання, і вихід пропонував у наступному: наділити монастирі земельними ділянками розміром 100–150 десятин для ведення господарства. Цю землю пропонувалось обробляти монахам чи найманим робітникам, або ж віддавати в оренду.

За порадою про доцільність таких змін уряд звернувся до митрополита Московського Філарета (Дроздова), який користувався особливою повагою імператора Миколи I. Філарет підтримав ідею наділення духовенства землею: "накопление недвижимых имений церковью наиболее простой, удобный и реальный выход из создавшейся ситуации, без обременения государства, сулящий выгоды, материальные и нравственные, всем: церкви, самому государству, народу" [6, с. 132]. Митрополит також зазначив, що "если бы ее достояние, взятое в прошедшем столетии в распоряжение государства... было сбережено в пользу церкви, она была бы в довольстве, и не требовала бы пособий от государства. Но это поглощено государством, и оно дает теперь церкви только малую долю из казны, следовательно, и из казны дает церковное" [6, с. 143]. Після цього розпочався широкомасштабний процес наділення духовенства землею.

Земля для потреб духовенства відводилася з відомства Міністерства державного майна. З 1835 р. монастирі та парафіяльні церкви отримували земельні наділами розміром від 100 до 150 десятин, кожному архієрейському дому виділялося 60 десятин землі, а 1838 р. – від державних лісових дач монастирі отримували угіддя розміром від 50 до 150 десятин [16, с. 514]. Однак, практика показувала, що кількість наданих земель перевищувала встановлені норми і після проведення таких заходів у монастирів навіть виявлялися надлишки землі. Так, наприклад, Троїце-Сергіївська лавра 1858 р. додатково до тих угідь, які вже мала, отримала ще 1250 десятин лісу; новоутворена Донська епархія отримала приблизно 1 тис. десятин землі, хоча при заснуванні нової епархії архієрейський будинок міг отримати лише 120 десятин. Монастирі наділялися землею та лісовими угіддями поступово: землю отримували від 2 до 8 монастирів на рік, ліси – від 2 до 17 монастирів. Так, 1837 р. архієрейські будинки, монастирі та парафіяльні церкви отримали майже 15 тис. десятин лісових угідь та 10 тис. десятин орної землі [16, с. 586].

У 1782 р. вийшов наказ про вільну експлуатацію заповідних лісів, однак лісовими угіддями монастирі почали активно наділяти лише з 1838 р., коли "велено было отделять из казенных лесных дач участки и сдать оные в их [монастирів – О.М.] правление и заведывание" [14, с. 332]. Іноді лісові угіддя виключалися з державного лісового відомства і передавалися у повну власність монастирям. Монастирі могли користуватися лісом лише для задоволення власних потреб, але не для отримання прибутку (торгівля лісом розповсюдилася лише з другої половини XIX ст.). Необхідно відмітити, що уряд ретельно слідкував за монастирським прибутками, і якщо такі з'являлися, то їх рекомендували витратити на потреби благодійництва. Так, якщо продавалася частина монастирського лісу, то гроші витрачалися "на усиление средств попечительства о бедных духовного звания" [14, с. 328]. Але лісовими угіддями монастирі наділялися не лише для покращення їх матеріального становища. Державі було вигідно передати охорону лісів під нагляд монастирів, які вкрай економно використовували лісові ресурси. Прибутку від лісових угідь монастирі практично не мали.

Спочатку монастирі могли користуватися лише молодняком, пізніше дерева, що підросли братія могла використовувати на власні потреби "с разрешения епархиальных преосвященных, и с тем, чтобы

лесонасаждение в монастырских участках не было истощаемо" [14, с. 331]. Монастирям, які не наділялися лісовими угіддями, дозволялося безкоштовно отримувати певну кількість лісового матеріалу для ремонту та будівництва монастирських приміщень [6, ст. 302]. Так, 1826 р. на ремонт церковних приміщень сіл Шеболтасівки та Радичівки Кролевецького повіту Чернігівської губернії безкоштовно було виділено лісові матеріали [1, с. 2]. Того ж року лісові матеріали виділені для будівництва дзвіниці в с. Вовни Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії [2, с. 5]. Не виділялися лісові угіддя монастирям, які не мали можливості охороняти їх. Подальші накази підтверджували наміри уряду доручити нагляд за лісами монастирям. "В лесах, принадлежащих церквам и монастырям, ввести правильное лесное хозяйство, чтобы лесная дача, без истощения древесного запаса, могла навсегда служить источником постоянного дохода" [12, с. 284]. З 1832 р. державними лісовими угіддями наділялися сільські приходи. Слід зауважити, що державна казна і в роки правління Миколи I, і у післямиколаївський період наділяла монастирі переважно лісовими угіддями.

Як зазначено у звіті обер-прокурора за 1842 р.: "в великороссийских епархиях, на основании высочайшего повеления 1833 года, лесные участки отведены: Саввино-Сторожевскому монастырю, Борисо-Глебскому, Аносину ..." [17, с. 826] (всього 19-ти монастирям). Суперечливі дані щодо західних губерній. Як пише І.К. Смолич: „Секуляризація [1764 р. – О.М.] не розповсюдилась на Західні губернії: Вітебську, Гродненську, Могильовську, Віленську, Ровенську, Мінську, Поділля, Волинь та Київщину. Вона була проведена пізніше: наказом від 25 грудня 1841 р. конфісковано землі архієрейських будинків та монастирів, а за наказом від 10 травня 1843 р. – землі приходів. 1842 р. для жіночих і чоловічих монастирів цих губерній були встановлені штати. Всі їхні маєтки і прибуткові промисли передавалися у власність держави. Теж саме за наказом від 5 листопада 1852 р. відбувалося і у Грузії." [16, с. 258]. Але за даними Положення про забезпечення православного сільського духовенства землями, будинками та одноразовими допомогами у губерніях Вітебській, Могильовській, Мінській, Віленській, Гродненській, Ровенській, Київській, Подільській та Волинській від 20 липня 1842 р. [6, додаток до ст. 323], церквам, монастирям, архієрейським будинкам, священно- та церковнослужителям вище перерахованих губерній відводилися землі, але не з державного фонду, а з маєтків прихожан [6, п. 1,2 додатку до ст. 323]; у кожній сільській церкві мало бути збудоване за коштів прихожан приміщення для священно і церковнослужителів, [6, п. 40,41 додатку до ст. 323]; прибуваючи до парафії, священники отримували від прихожан одноразову допомогу [6, п. 70,71 додатку до ст. 323]. Таким чином, для духовенства західних губерній Російської імперії законодавством не передбачалися ніяких утисків у правах, а забезпечувалися ті ж умови матеріального утримання, що й для духовенства усієї імперії.

Норма для парафіяльних церков лишалася такою як і раніше – 33 десятини землі для причту. Якщо селяни мали більше 15 десятин, то церквам відводилося по 99 десятин, якщо від 12 до 15, то 66, якщо до 12, то 49. Тобто кількість землі, що надавалася церквам, безпосередньо залежала від кількості землі, яку мали селяни. Але такий принцип найчастіше зберігався лише для церков, які знаходилися на державних землях. Церкви ж, які знаходилися на поміщицьких землях мали лише по 33 десятини землі [6, ст. 309]. Зазвичай, у церков, які володіли 33-а десятинами землі, 2 – 3 з них відводилися під город, а більшу частину землі складали луки або ліси.

Земельні угіддя при парафіяльних церквах визнавалися „неприкосновенной церковной собственностью, не могущей быть отторгнутой на каком-либо основании и огражденными от всяких посторонних притязаний" [6, ст. 309, 312]. У разі ж ліквідації парафії, і, відповідно, закриття церкви, землі та інші угіддя, що їй належали, не „поверталися" прихожанам, а передавалися тій церкві, до якої переходили прихожани закритої церкви [6, ст. 313]. За Зводом законів церковні землі поділялися на садибні, до яких належали землі під церквами та особистими будинками духовенства, сади, городи, та польові, до яких відносилися оранки та сінокоси [6, ст. 311].

У зв'язку з ростом землеволодіння у причта виникла необхідність у спеціальних знаннях з сільського господарства. 1845 р. у семінаріях відкриваються класи з вивчення основ ведення сільського господарства. Переглядалися програми духовних учбових закладів враховуючи, на думку обер-прокурора Синоду М.О. Протасова, більшу практичність: „...Им надобно знать сельский быт и уметь быть полезным крестьянину даже в его делах житейских... На что такая огромная богословия сельскому священнику? К чему нужна ему философия...?" [16, с. 428]. Так, з 1840-х рр. було запроваджено викладання сільського господарства, землеміства, медицини та інших дисциплін природничого характеру за рахунок скорочення загальноосвітніх предметів [16, с. 368]. Відповідні підручники розподілялися по церквах з духовних управлінь та розповсюджувалися серед кліру. У 1840-ві рр. уряд закликав священників власним прикладом спонукати селян до застосування інноваційних методів обробітку землі та вирощування нових сільськогосподарських культур [6, ст. 286].

Як і раніше серед духовенства була широко розповсюджена оренда землі. За законами 1842 р. рухоме і нерухоме майно, що належало архієрейським будинкам, церквам та монастирям, могло здаватися в оренду, але на певних умовах: 1) орна земля здавалася на строк не більше року; 2) оброчні

статті (будин
з обов'язкови
Якщо
причту кори
Будівельні та
казни виділя
кошти. Напр
дерев'яний Є
398, 435], ал
поміщиця
Чернігівсько
Крім
обмеженою
які залишил
його особис
1) ус
духовного р
місць");
2) ру
3) бу
дарувальни
Всі б
поземельно
ст. 287, 303.
Ще з
і таким чин
державного
с. 217].
Таки
щодо Росій
ділянками
починає вл
сільських п
над нею і
отримувала
етичних та
народність
була фінанс
Дже
1. Держ
2. ДАЧ
3. ДАЧ
4. Свод
5. 1220
6. Свод
7. 85.
8. Свод
9. Свод
10. прес
11. Фила
Исто
вида
Петр
Конд
века

статті (будинки, лавки, млини, рибні лови тощо) орендувалися з торгів на строк не більше 12 років, з обов'язковим затвердженням єпархіального начальства, але не під торгівні заклади [6, ст. 316].

Якщо церковну землю продавали, то отримані гроші вносили до Опікунської ради з дозволом причту користуватися відсотками, якщо не було термінової потреби у використанні цих коштів. Будівельні та ремонтні роботи в монастирях та церквах проводилися за державний кошт. З державної казни виділялися асигнування на утримання штату, будівлі для монастирів також купувалися за державні кошти. Наприклад, у 1854 р. Спасо-Бородинському монастирю за державний рахунок придбано дерев'яний будинок із землею. Незаселені будівлі також купувалися самими монастирями [6, ст. 186, 398, 435], але в більшості випадків вони переходили у власність останніх у якості пожертв. Так, 1832 р. поміщиця Махова заповіла свій маєток Троїцькому дівочому монастирю Сосницького повіту Чернігівської губернії [3, с. 5].

Крім того, монастирі та архієрейські будинки (але не церкви) також мали право спадкування з обмеженою кількістю спадкоємців, а саме, архієрейські будинки безумовно наслідували священні речі, які залишились після архієрея (не залежно від того, за його власні кошти вони придбані чи ні), а також його особисте майно, якщо він не залишив заповіту. Монастирі успадковували майно у трьох випадках:

1) успадковували залишені монахами ризниці (якщо стосовно них не було зроблено окремого духовного розпорядження, але з 1831 р. і в цьому випадку речі не могли залишити межі „духовних місць”);

2) рухоме майно ченців обов'язково, а особисті речі – за відсутності заповіту;

3) будівлі всередині монастирів, збудовані самими ченцями за власний кошт чи світськими дарувальниками [6, ст. 305, 306].

Всі будівлі, які належали монастирям, навіть ті, які здавалися в оренду, звільнялися від постою, поземельного збору та інших земських повинностей, за винятком мостового та ліхтарного зборів [6, ст. 287, 303, 330]. Але бідні монастирі звільнялися і від цієї повинності.

Ще з 1810 р. судові спори щодо церковного майна розглядалися як справи про державне майно, і таким чином, через процесуальні норми на церковне майно були розповсюджені способи захисту державного майна. Було також заборонено відчуження церковних маєтностей без відома Сенату [11, с. 217].

Таким чином, у другій чверті XIX ст. держава проводить активну протекціоністську політику щодо Російської православної церкви. Храми, монастирі та архієрейські будинки наділялися земельними ділянками та лісовими угіддями, причти – будинками. Значно збільшилося утримання монастирів, починає впроваджуватися пенсійне забезпечення духовенства. Покращилось матеріальне становище сільських приходів. Виділяючи значні асигнування для потреб Церкви, держава посилювала контроль над нею і остаточно перетворила її на одну з гілок державного апарату. У такий спосіб держава отримувала надійного помічника у справі виховання народу, утримання його у відповідних моральних, етичних та громадських рамках. Головна національна ідея цього часу – „православ'я, самодержавство, народність” – впроваджувалася і за рахунок протекціоністської політики уряду, одним з проявів якої була фінансово-економічна підтримка державою церкви.

Джерела та література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4174. – Арк. 1 – 5.
2. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4175. – Арк. 1 – 6.
3. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Спр. 4210. – Арк. 1 – 5.
4. Свод законов Российской империи в 15 тт. – СПб., 1857. – Т. I. – Ч. 2: Учреждения государственные. – Ст. 1217 – 1220.
5. Свод законов Российской империи в 15 тт. – СПб., 1857. – Т. II. – Ч. 1: Общее губернское учреждение. – Ст. 80 – 85.
6. Свод законов Российской империи в 15 тт. – СПб., 1857. – Т. IX: Законы о состояниях. – Ст. 244 – 323.
7. Свод законов Российской империи в 15 тт. – СПб., 1857. – Т. X: Законы гражданские и межевые. – Ст. 345 – 359.
8. Свод законов Российской империи в 15 тт. – СПб., 1857. – Т. XIV: Уставы о паспортах, о предупреждении преступлений, о цензуре, о содержащихся под стражей и о ссыльных. – Ст. 47 – 66.
9. Филарет (Дроздов), митрополит. Письма к родным. – М., 1882.
10. История православной церкви в XIX веке. Славянские церкви. – М., 1998. – С. 585 – 631. (Подається за виданням: Лопухин А.П. История христианской церкви в XIX веке. – Т. 2: Православный восток. – Петроград, 1901.)
11. Кондаков Ю. Е. Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX века. – СПб., 2003. – С. 217 – 269.

12. Никольский Н.М. История Русской церкви. – М., 1983. – 384 с.
13. Полонский А. Православная церковь в истории России: синодальный период // Преподавание истории в школе. – 1996. – №1. – С. 3 – 15.
14. Российское законодательство X – XX вв. в 9 тт./ Отв. ред. О.И. Чистяков. – Т. 6: Законодательство первой половины XIX в. – М., 1988. – 364 с.
15. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А.И. Клибанов. – М., 1989. – 720 с.
16. Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700–1917 // Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. – М., 1996. – Т. 8. – Ч. 1. – 889 с.
17. Тальберг И. История христианской церкви. – М., 1991. – С. 735 – 740, 758 – 817, 824 – 835, 840 – 851, 888 – 895.

Olena Maslyuk

CHURCH LANDOWNERSHIP DURING THE YEARS OF MYKOLA I GOVERNMENT

This article deals with the questions of landownership and economic life of the Russian Orthodox Church during the second quarter of the XIXth century. It proves, that the state, following a protectionist economic policy towards the church, strengthened its control over it, having transformed it completely into one of the branches of the state machinery.

Key words: Mykola I, Russian Orthodox Church, allotment, forests, monastery, convent.

Надійшла до редакції 1.03.2008 р.

УДК 393.98 (47)

Олена Терещенко

ВДОВА І КУЛЬТ ПРЕДКІВ У НАРОДНІЙ СВІДОМОСТІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕНТРАЛЬНИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЇ ТА УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ)

У статті аналізуються особливості участі вдови в обрядовому житті селянської громади (Центральні регіони Росії та Полісся). Особливий наголос робиться на магичній силі даної категорії жінок, яка спрямована в основному на підтримання контакту між світом людей і світом предків. Саме цим обумовленні і конкретні групи обрядів, до яких залучалися вдови.

Ключові слова: вдова, культ предків, пологи, обряд оборювання, поминальні обряди.

Розглядаючи роль жінки у релігійно-обрядовому житті сільської громади, слід враховувати певні фізіологічно-вікові аспекти, від яких, в першу чергу, залежала участь тих чи інших категорій жінок у різних видах обрядів. Так, ще з часів язичництва основним різновидом жіночої магії була магія родючості. Саме з цим і пов'язана участь заміжніх жінок, особливо вагітних, в обрядових діях, спрямованих на забезпечення майбутнього врожаю. Часто подібні ритуали носили яскраво виражений еротичний характер. Дослідження цієї групи жіночих культів неодноразово привертало увагу дослідників. Можна згадати праці Д.Зеленіна [1] і особливо Т.Бернштам [2], яка приділила значну увагу статево-віковому аспекту життя російської громади XIX – початку XX ст. Однак, розглядаючи роль жінки у світоглядних уявленнях селянства, ми не можемо залишати поза увагою інший бік жіночого архетипу, а саме зв'язок жінок із культом предків і потойбічним світом взагалі. Серед усіх соціально-вікових груп жінок такі функції, зокрема, мала вдова. Цим пояснюється її участь у відповідних групах обрядів. Питанню становища вдови в українському селі присвячена стаття української дослідниці гендерних проблем О.Кісь [3]. Побіжні згадки зустрічаємо і в роботах етнографів як XIX, так і XX ст. Узагальнюючи фольклорний та етнографічний матеріал, ми спробуємо довести зв'язок вдови із конкретною групою обрядів, які мали безпосередній стосунок до культу предків, пережитки якого все ще існували в XIX ст. Ми також спробуємо виділити окремі регіональні особливості участі вдов у тих чи інших групах обрядів, а також виявити і більш архаїчні, загальнослов'янські пласти цих вірувань.

Перш за все, слід зазначити, що віра в особливі магичні здібності вдови є поширеною як у російському, так і в українському селі. О.Кісь вважає це своєрідним наслідком руйнації бінарної опозиції “жіноче – чоловіче”. Не врівноважена чоловічою, жіноча сутність може набути досить